

הרב ישראל רוזן

ראש מכון "צומת"

מורגל בפי כל להשתמש בפסוק "ונשמרתם מאד
לנפשותיכם" כצו המחייב זהירות, שמירת הגוף
ושמירת הנפש. כל מי שמסתכן יותר על המידה
מפטירין כנגדו – "ונשמרתם". האמנם יש איסור
מהתורה להסתכן? האם הפסוק "ונשמרתם מאד
לנפשותיכם" הוא המקור לאיסור זה?

היש איסור להסתכן מכה הפסוק

"ונשמרתם מאד לנפשותיכם"?

ראשי הפרקים:

- א. משמעות פסוקי 'ונשמרתם' במקורם
- ב. משמעות בחז"ל: נפש או גוף?
- ג. מקלל עצמו
- ד. חובת זהירות מנזק עצמי - דאורייתא או דרבנן?
- ה. גבולות ו"ונשמרתם" בתשובות האחרונים
 1. תשובת נודע-ביהודה (תנינא יו"ד י)
 2. תשובת חתם-סופר (חלק ד אה"ע קעד)
 3. תשובת בנין-ציון (קלז)
 4. תשובת עין יצחק (ח"א אה"ע פ)
 5. תשובות ציץ-אליעזר
 6. תשובות הגר"ע יוסף שליט"א

א. משמעות פסוקי 'ונשמרתם' במקורם

בתורה מצינו שני פוסקים דומים, בפרשת ואתחנן (דברים ד, ט-טו):

רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך, ופן יסורו מלבבך כל ימי חייד, והודעתם לבניך ולבני בניך, יום אשר עמדת לפני ה' אלקיך בחורב (דברים ד, ט-י).

ונשמרתם מאד לנפשותיכם כי לא ראיתם כל תמונה ביום דבר ה אליכם בחורב מתוך האש.

והנה פוסקים אלו כלל אינם עוסקים בשמירת הגוף, אלא בזכירת מעמד הר סיני, ואזהרה שלא לשכוח אותו, ללא כל קשר להסתכנות פיטית.

גם יהושע משתמש ממש בלשון זו - "ונשמרתם" - להזהיר על אהבת ה' ושמירת מרחק מעבודה זרה (יהושע כג, יא-יב):

ונשמרתם מאד לנפשותיכם לאהבה את ה' אלקיכם. כי אם שוב תשובו ודבקתם ביתר הגוים האלה וגו'

הוי אומר: פסוקי התורה הללו אינם עוסקים בשמירת הגוף!

להפתעתנו מצינו בגמרא (ברכות לב, ב) איזכור פסוק זה כמחייב התרחקות מסכנה:

מעשה בחסיד אחד שהיה מתפלל בדרך. בא הגמון אחד ונתן לו שלום ולא החזיר לו שלום. המתין לו עד שסיים תפילתו. לאחר שסיים תפילתו אמר לו: ריקא, והלא כתוב בתורתכם 'רק השמר לך ושמור נפשך' וכתוב 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם' כשנתתי לך שלום למה לא החזרת לי שלום? אם הייתי חותך ראשך בסייף מי היה תובע את דמך מידי?

אמר לו: המתן לי עד שאפייסך בדברים. אמר לו: אילו היית עומד לפני מלך בשר ודם, ובא חברך ונתן לך שלום [היית] מחזיר לו? אמר לו: לאו. ואם היית מחזיר לו, מה היו עושים לך? אמר לו: היו חותכים את ראשי בסייף. אמר לו: והלא דברים קל וחומר; ומה אתה שהיית עומד לפני מלך בשר ודם, שהיום כאן ומחר בקבר - כך, אני שהייתי עומד לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא שהוא חי וקיים לעד ולעולמי עולמים - על אחת כמה וכמה! מיד נתפייס אותו הגמון, ונפטר אותו חסיד לביתו לשלום.

עולה איפוא התמיהה כיצד הגמרא במסכת ברכות הנ"ל מוציאה פסוקים אלו ממשמעותם המקורית?

ב. משמעות בחז"ל: נפש או גוף?

המהרש"א בחידושיו לברכות (שם) עמד על כך, וכנראה פירש שהחסיד השיב להגמון לפי הבנתו שלו (של ההגמון), אך אין זו הכוונה האמיתית הפסוקים. כנראה שהחסיד לא מצא לנכון להתווכח אתו ולהוכיח לו שהפסוקים לא שייכים כלל לסיטואציה אליה נקלע. וז"ל:

'כתוב בתורתכם' - האי קרא בשכחת התורה קמיירי, כמ"ש 'פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך'. ובפ"ג דאבות שנינו כל השוכח דבר אחד ממשנתו וכו' כאילו מתחייב בנפשו שנאמר 'רק השמר וכו''. וכן האי קרא 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם' איירי שלא נאמין בשום תבנית פסל, ולא איירי כלל בשמירת נפש אדם עצמו מסכנה.

המהרש"א מצטט גם משנה, מוכרת וידועה בפרקי אבות, המשייכת פסוק זה לעולם הרוח ולשכחת התורה, ולא לזהירות גופנית (אבות ג, ח):

רבי דוסתאי ברבי ינאי משום רבי מאיר אומר: כל השוכח דבר אחד ממשנתו מעלה עליו הכתוב כאילו מתחייב בנפשו, שנאמר 'רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך'. יכול אפילו תקפה עליו משנתו? תלמוד לומר 'ופן יסורו מלבבך כל ימי חיך', הא אינו מתחייב בנפשו עד שישב ויסירם מלבנו.¹

מאידך, המהרש"א שם מציין כי כבר חז"ל הוציאו פסוק זה מהקשרו המצומצם וראו בו צו ל'שמירת נפש' ולהימנעות מסכנה.

ומיהו במסכת שבועות דריש ליה תלמודא נמי למילתא אחריתי, דהיינו אזהרה למקלל עצמו מנין, שנאמר 'רק השמר לך ושמור נפשך', ע"ש.

כוונתו למסכת שבועות (לו, א):

¹ ראו גם מנחות צט, ב: 'ואמר ריש לקיש: כל המשכח דבר אחד מתלמודו עובר בלאו, שנאמר: 'השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים'... דאמר רבי אבין אמר ר' אילעא: כל מקום שנאמר 'השמר' 'פן' ו'אל' - אינו אלא לא תעשה. רבינא אמר: השמר ופן שני לאוין נינהו. רב נחמן בר יצחק אמר: בשלשה לאוין, שנאמר: 'השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים'. יכול אפי' מחמת אונסו? ת"ל 'ופן יסורו מלבבך' במסירם מלבנו הכתוב מדבר. רבי דוסתאי בר' ינאי אמר: יכול אפילו תקפה עליו משנתו? ת"ל: 'רק'.

וכן באבות דרבי נתן נוסחא א כד): כך אמר הקב"ה לישראל: דברי תורה שנתתי לכם אם אתם משמרים אותן טוב, ואם לאו אני נוטל נפשכם תחתיה שנאמר 'רק השמר לך ושמור נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך'. [ואומר] 'כי לא דבר ריק הוא מכם כי הוא חייכם'.

**המקלל עצמו [חייב]...דכתיב 'רק השמר לך ושמור נפשך מאד', כדרכי
אבין אמר רבי אילעא דאמר כל מקום שנאמר 'השמר' 'פן' ו'אל' - אינו
אלא לא תעשה.**

סיכום דברי המהרש"א הוא שאמנם פשוטו של מקרא ועיקרו אמור בשכחת
התורה ומעמד הר סיני, אך הוא נושק גם לעניינים נוספים כמו 'מקלל עצמו'.
לענ"ד 'מקלל' איננו בבחינת סכנה פיסית, ואיננו מושג של שמירה מנזקי גוף
וכיו"ב, אלא עדין נשאר בעולם הרוח והמיסטיקה.

בעל תורה-תמימה התייחס לנושא זה בפירושו לתורה (דברים ד, ט) וחלק על
המהרש"א, וכך כתב:

כתב המהרש"א כאן...ולפי דבריו צ"ל דרך לדחויי בעלמא השיב החסיד
להגמון מה שהשיב אחרי דלא איירו כלל בשמירת הגוף. וכן מה
דמרגלי בפומא דאינשי הפסוק 'ונשמרתם מאד לנפשותיכם' לכל ענין
היזק גופני, הוא לדברי המהרש"א בטעות.

אבל לא כן מפורש דעת הרמב"ם² שכתב בפרק י"א מרוצח וז"ל: 'מ"ע
להסיר כל מכשול שיש בו משום סכנת נפשות ולהשמר בדבר יפה יפה,
שנאמר 'השמר לך ושמור נפשך מאד' עכ"ל. הרי מפרש לשונות
הפסוקים האלה מפורש בשמירת הגוף. ויש ראייה לפי זה משבועות
לו, א דאסור לאדם לקלל עצמו, וילפו זה מפסוק 'השמר לך ושמור
נפשך מאד'. וקרוב לומר שמפרשים חז"ל שיעור הכתובים האלה ע"ד
הציווי בפר' קריאת שמע 'השמרו לכם' [פן יפתה לבבכם וגו'].

ומה שתפס שמירת הגוף במקום שמירת הנפש לא קשה כלל, דכך
לשון התורה בכ"מ, כמו 'טמא לנפש', 'הנפש הנוגעת', 'כי הצלת נפשי
ממוות', 'המבקשים את נפשך' והרבה כהנה.

ויותר מזה מצינו בתענית כב, ב: 'אסור לאדם לסגף עצמו בתענית
דכתיב 'יהי האדם לנפש חיה' - נשמה שנתתי בך החייה'. הרי דמביא
ראיה לשמירת הגוף מלשון חיות הנפש.

ובב"ק צא, ב יליף דאסור לאדם לחבל עצמו מפסוק 'אך את דמכם
לנפשותיכם אדרוש', ואף הכא כולל במצנת אזהרת שמירת הנפש גם
אזהרת שמירת הגוף

בעל תורה תמימה טרח והאריך להוכיח כי הגוף והנפש משמשים בערבוביא,
ובפסוקים רבים בהם נזכרת במלה 'נפש' - הכוונה בעצם (גם) לגוף. ניתן לחזק
את דבריו במושג הרווח 'פיקוח נפש' שעניינו מוות וסכנת חיים, כלומר לגוף.
כמו כן הביטוי ההלכתי 'מתחייב בנפשו' שפירושו מוות, אם כי יתכן

² דברי הרמב"ם ידונו להלן.

שמשמעותו הפשטנית היא חיוב בידי שמים, שעניינו עולם הרוח. ועולה מחשבה בראשי שמא יש להבחין בין חשש למיתה דנחשב 'נפש' ('פיקוח נפש') לבין חשש לנזק גופני או למחלה זכיו"ב, דנחשב רק 'גוף' (גם אם בסופו של דבר כל נזק גופני או מחלה יכולים להוביל למוות). וא"כ שיעור הפסוק יהיה חובת שמירה מפני דברים המוליכים למוות, כמו אי שמירת התורה ('הרי זה מתחייב בנפשו'), ולא הסתכנות בעלמא כמורגל בפנינו כלפי מי שהולך בדרך צנים ופחים. מאידך, פגיעה רוחנית, נפשית, יכולה להיחשב 'נפש' ולהיכלל בפסוק, כמו 'מקלל עצמו' או 'טמא לנפש' וכד'. מאידך, יורדי ימים והולכי מדבריות אינם כלולים בציווי זה.

מכל מקום גם בעל תורה-תמימה לא התייחס להערתנו הבסיסית שפשט הפסוקים עוסק רק בענין שכחת מעמד הר סיני ושמירת התורה, ללא קשר האם ה'הישמרות' היא מפני פגיעה בגוף או בנפש, נזק זמני או מוות, וצ"ע.

ג. מקלל עצמו

בעמדנו בזאת יש להתבונן מה הענין של 'מקלל עצמו'; האם עניינו גרימת נזק פיסי שיבוא עקב קללתו ('הלוואי שאמות'), והמקלל עצמו הוא כמי שמסתכן תחת קיר נטוי ומקרים דומים בהם אדם מכניס עצמו למצבי סכנה. או שמא 'מקלל עצמו' הכוונה להשפעות פסיכולוגיות ורוחניות עליו, הלקוחות מן העולם המיסטי, ללא דמיון לגרימת נזק פיסי לרעהו, למשל.

ובכלל יש לדון, מה היחס בין 'מקלל עצמו' לבין מקלל חברו ('לא תקלל חרש ולפני עיור לא תתן מכשול'; דברים יט, יד)? הרמב"ם בספר המצוות האריך בענין "לא תקלל חרש" תוך דגש על הנזק הרוחני הנגרם ע"י קללה, בחינת 'קללה המגשימה את עצמה'. והנה בתוך הדברים, לקראת סיומם, הזכיר גם את 'מקלל עצמו'. כך כתב בל"ת ש"ז:

שהזהירנו מקלל אי זה איש שיהיה מישראל והוא אמרו 'לא תקלל חרש'. והבן ממני ענין אמרו חרש מה הוא?...וזה כי הנפש כשהתנועה לנקום מן המזיק לפי צורת ההיזק הקיימת בדמיון הנה לא תסור מתנועתה עד שתגמול למזיק לפי צורת ההיזק הרשומה בדמיון...

ואולי היה עולה במחשבתנו כי תכלית מה שנאסר לנו קללת איש מישראל כשיהיה שומע אותה, למה ששיגהו מן הצער והכאב, אבל קללת חרש אחר שלא ישמע ושלא יכאב בו שלא יהיה חוטא בזה, הנה הודיענו שהוא אסור והזהיר ממנו. כי התורה לא הקפידה בענין המקולל לבד אבל הקפידה בענין המקלל גם כן שהזהירה שלא יניע נפשו אל הנקמה ולא ירגילה לכעוס...וכן כשקילל עצמו לוקה.

הרמב"ם מדגיש בספר המצוות את ההשפעה החינוכית הקשה על המקלל את חברו, בצד הנזק שעתיד להיגרם למקולל, כאשר המקלל ישאף לנקום בו ולרדוף אותו כדי להגשים את קללתו.

סיום דברי הרמב"ם "וכן כשקילל עצמו לוקה" משמעם לכאורה כי יש זהות בין מקלל עצמו למקלל חברו; שניהם עולים בקנה אחד ובשניהם המקלל מניח מכשול וגורם צרה לרעהו או לעצמו.

והנה הרמב"ם בהלכותיו (הל' סנהדרין כו, ג) פסק להלכה לענין מקלל עצמו שלוקה, כדברי הגמרא, מכח הפסוק "השמר לך ושמור נפשך מאד". פסוק זה יכול להיות מוסב רק על מקלל עצמו, ולא ניתן לפרשו על מקלל רעהו הלוקה מצד "לא תקלל חרש":

המקלל עצמו לוקה כמו שקילל אחרים, שנאמר 'השמר לך ושמור נפשך'.

גם כאן, כמו בספר המצוות, הרמב"ם קישר במפורש בין מקלל עצמו למקלל אחרים. משמע דבחדא מחתא מחתינהו, ושניהם יונקים משורש אחד. הכיצד? היה מקום לומר בדוחק שלדעת הרמב"ם הפסוק ("השמר לך") הוא רק אסמכתא בקשר ל"מקלל עצמו". בשורש הענין 'מקלל עצמו' חייב "כמו שקילל אחרים", והפסוק "השמר לך" הוא רק נופך לדרשא בעלמא. ואכן, כבר העירו שהרמב"ם באמת לא מנה איסור 'מקלל עצמו' במנין הלאוין, לא בספר המצוות ולא במנין המצוות בראש הל' סנהדרין. ורק הסמ"ג מנה איסור זה כלאו בפנ"ע (לאוין ריב).

ומצאתי כי הגר"מ פיינשטיין זצ"ל מעיר הערה נכבדה בענין, הנוגעת לענייננו. הוא נשאל לענין "מקלל חברו ע"י שנתן לו רשות אם עבר על הלאו וחייב מלקות"? והביא שם דעה שפטור ממלקות כי קיבל רשות. דעתו לכתחילה לא היתה נוחה מכך, ולבסוף הסכים שפטור תוך שהוא מבחין עקרונית בין מקלל עצמו למקלל חברו, מבחינת ההשפעה והתוצאה. כך כתב בתשובת אגרות-משה (אר"ח ה"ג ע"ח):

ומה שכתב כתר"ה בשם ספר נתיבות שלום דכשנתן אחד לחברו רשות לקללו וקללו אין מלקין אותו, לכאורה הא לא מובן כלל, דמאחר שגם מקלל עצמו הוא בלאו ומלקין אותו לא שייך שיועיל נתינת רשותו לקללו, כדכתבתי בנתינת רשות להכותו, שלמ"ד אדם אסור לחבול בעצמו אין מועיל נתינת רשותו להתיר להכותו.

[אבל] לשון הרמב"ם בפכ"ו מסנהדרין ה"ו [אע"פ שמחל המקולל מלקין את המקלל שכבר חטא ונתחייב] מוכרח כן, דאם גם מתחלה קודם שקילל אינו יכול ליתן רשות ולמחול שלא ילקוהו, למה הוצרך הרמב"ם לומר בטעם שאינו יכול למחול לפוטרו ממלקות אחר שקלל

מטעם שכבר חטא ונתחייב, הא גם קודם שחטא אינו יכול למחול כדכתב כתר"ה, שמזה הוכיח בעל נתיבות שלום לדין זה... אבל לכאורה הוא דבר תמוה.

ולכן אמינא דבר חדש, דמקלל עצמו ומקלל חברו הם שני עניני איסורים; דמקלל עצמו הא איתא בשבועות דף ל"ו שהוא מקרא 'דהשמר לך ושמור נפשך', וכן הוא ברמב"ם פכ"ו מסנהדרין ה"ג, שפשטות פירושו הוא מחמת שייענש בנפשו בשביל קללתו, שאפשר שתקויים קללתו ויוזק. אבל במקלל חברו אינו מצד החשש דשמא תקויים קללתו, דודאי לא יחושו בשמים לקללתו שהרי עושה איסור בזה. וגם הוא קללת חנם שמפורש בקרא דאין לחוש שיתקיים, וברור שלא יבא מזה שום רעה לחברו. אלא שהאיסור הוא מצד הבזיון שמבזה לחברו בשם. וכמו איסור מגדף שודאי לא עשו דבריו כלום וחייב סקילה, שהוא על מה שמבזה השם בשם [ולכן ואם חברו מחל על בזיונו - יכול למחול].

הוי אומר, לדעת הרב פיינשטיין מקלל עצמו ומקלל חברו הם שני עניינים נפרדים לחלוטין; מקלל עצמו לוקה כי גורם לעצמו נזק של ממש, והפסוק המחייבו הוא "השמר לך ושמור נפשך מאד". מאידך, מקלל חברו הדגש הוא ביזוי החבר וקלונו, ולא גרימת נזק פיסי של ממש, לפיכך ניתן למחילה. מכל מקום, שמענו כי בעל אגרות-משה הבין שהפסוק 'השמר לך ושמור נפשך מאד' הוא לאו מן התורה למי שמזיק לעצמו (מקלל) ולוקה עליו ככל לאוין, וכפשט לשון הגמרא והרמב"ם. כנראה מסורת תורה שבע"פ היא לדרוש פסוק זה שלא כפשוטו, לענין שכחת התורה.

ד. חובת זהירות מנזק עצמי - דאורייתא או דרבנן?

הרמב"ם בהל' רוצח ושמירת הנפש (יא, ד), בקשר למצוות מעקה, הזכיר לכאורה במפורש חיוב להישמר מסכנה עצמית, נשוא דיוננו, הנובע מפסוק זה:

אחד הגג ואחד כל דבר שיש בו סכנה וראוי שיכשל בו אדם וימות, כגון שהיתה לו באר או בור בחצירו, בין שיש בהן מים בין שאין בהן מים חייב לעשות להן חוליה גבוהה עשרה טפחים או לעשות לה כיסוי כדי שלא יפול בה אדם וימות.

וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהיזהר בדבר יפה יפה, שנאמר 'השמר לך ושמור נפשך'. ואם לא הטיח, זניח המכשולות המביאין לידי סכנה, ביטל מצות עשה ועבר על 'לא תשים דמים'.

וכך בשולחן ערוך (חושן משפט תכז, ח) באותה לשון בדיוק הרמב"ם, והשו"ע בעקבותיו, נקטו במפורש שהמניח מכשול ולא נזהר בעצמו עובר בעשה מדאורייתא מכח הפסוק "השמר לך ושמור נפשך". פסוק זה מוצג כמקור לחובת ההישמרות העצמית בצד חובת הזהירות כלפי אחרים, הנובעת מפסוק אחר "ועשית מעקה לגגך".

על דברי הרמב"ם הללו העיר בעל מנתת-חינוך (השמטות למצוה תקמו) דפסוק זה "השמר לך" הוא לאו ולא עשה:

הקשיתי על הרמב"ם דכתב שמצוה לשמור עצמו מן המכשולים דכתיב 'השמר לך ושמור נפשך', הא קרא זה גבי מעמד הר סיני כתיב, ומנלן שמירת הגוף? שוב ראיתי בגמ' שבועות לו דדרשינן המקלל עצמו עובר בלאו מפסוק זה דהשמר. מבואר דהיה להם קבלה דקאי על שמירת הגוף ג"כ. ד"ז מבואר ברמב"ם סוף הל' סנהדרין.

אך מה שהקשיתי שם קשה יותר, דכאן [=לענין מקלל עצמו] כתב הרמב"ם דעובר בלאו מ'השמר', ושם כתב דהוא עשה.³ עיין בפנים וצ"ע. גם צ"ע למה לא מנה הרמב"ם מקלל עצמו למצוה בפנ"ע כיון שהוא קרא בפנ"ע. וצ"ע.

ושמא י"ל שמה שכתב הרמב"ם דחובה להיזהר במכשולות מכח הפסוק 'השמר לך' אין כוונתו להיזהר שהוא עצמו לא יכשל, וי"ל דכל ההלכה עוסקת רק במכשול לאחרים ולא לעצמו, כמו חיוב מעקה. ולשונו "להיזהר בדבר יפה יפה" פירושה תשומת לב מירבית, ולא זהירות פיסית כפשוטה. ונצטרך לומר שהשימוש ברמב"ם בפסוק "השמר לך ושמור נפשך" הוא רק לתפארת המליצה והדרש, שהרי ההלכה עוסקת בחובה כלפי אחרים. ומש"כ "עובר בעשה" כוונתו לעשה ד"ועשית מעקה" ולא ל"השמר" שאיננו עשה ואיננו עוסק כלל בגרימת נזק לאחרים, ואולי גם לא בגרימת נזק פיסית עצמי. וצ"ע בכ"ז.

ובאמתחתי עוד הערה נכבדה: מדוע בכל האיזכורים הללו משתמשים רק בפסוק "השמר לך ושמור נפשך מאד" (שהוא לשון לאו) ולא ו בפסוק שבהמשך: "ונשמרתם לנפשותיכם" שמשמעותו מצות עשה, חיוב שמירה פוזיטיבי. ולא מצאתי ארוכה מדוע בכל מקום נזכר הפסוק "השמר לך" ולא "ונשמרתם", בין אם מדובר ברמת איסור תורה או ברמת איסור דרבנן. והנה בהלכה העוקבת שם, לאחר מצות מעקה, כתב הרמב"ם (הל' רוצח וש"נ יא, ה-ו) חיובי זהירות עצמית רק מדרבנן:

הרבה דברים אסרו חכמים מפני שיש בהם סכנת נפשות, וכל העובר

³ תמיהני, דהרי בסוף הל' סנהדרין (פכ"ו) כתב לענין מקלל דלוקה, והיינו לאו. ואולי כוונת המנ"ח להל' רוצח וש"נ, לענין הסרת המכשולות דכתב פסוק זה בקשר ל"ביטל עשה".

עליהן ואמר הריני מסכן בעצמי ומה לאחרים עלי בכך, או איני מקפיד על כך - מכין אותנו מכת מרדות. ואלו הן: לא יניח אדם פיו על הסילון המקלח מים וישתה, ולא ישתה בלילה מן הנהרות ומן האגמים שמא יבלע עלוקה והוא אינו רואה, ולא ישתה מים מגולים שמא שתה מהן נחש...

רבנו יוסף קארו חתם בהלכה זו את ספרו הגדול השולחן ערוך, וזו ההלכה האחרונה בשו"ע, והיא מסיימת ב"טוב" (חו"מ תכ"ז ט-י):

כל העובר על דברים אלו וכיוצא בהם, ואמר הריני מסכן בעצמי ומה לאחרים עלי בכך או איני מקפיד בכך מכין אותנו מכת מרדות, והנזהר מהם עליו תבוא ברכת טוב.

בבאר-הגולה מסתפק האם האיסור מדאורייתא או מדרבנן. ובלבוש פשיטא ליה דמדאורייתא, ומסיים "מכין אותו מכת מרדות שהרי עבר על איסור דאורייתא דכתיב 'השמר לך ושמור נפשך'.

ולא זכיתי להבין לכאורה איזו רמת שמירה היא מדאורייתא ואיזו מדרבנן? האם האבחנה היא בין הסתכנות המביאה לידי מיתה ובין הסתכנות רק של נזק גופני? או אולי בין הסתכנות ודאית לבין ספק? כל האבחנות הללו אינן עומדות בפני הביקורת המגדירה איפה הגבול?

אשר על כן, אולי היה מקום לומר שבאמת אין חיוב דאורייתא להימנע מסכנות, והכל רק מדרבנן. מדאורייתא האיסור מוגדר כמניעת סכנה מן הזולת; לא הנחת מכשול לפני עיור, "ולא תשים דמים בביתך פן יפול הנופל ממנו" וכיו"ב. וכבר כתבו בעלי התוספות מן ההיבט המוסרי (ב"ק כג, א): "דיותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יוזק".

ה. גבולות ו"ונשמרתם" בתשובות האחרונים

עד כאן דיון בפסוקי התורה ובדברי הראשונים. והנה בדורות מאוחרים, בתשובות האחרונים, נקטו בפשיטות כי יש חובת זהירות מצד 'ונשמרתם', והשתמשו בלשונם כאילו מדובר באיסור דאורייתא מובהק. להלן נמנה תשובות אחדות, אופיניות.

1. תשובת נודע-ביהודה (תנינא יו"ד י)

נושא התשובה המאלפת הוא האם יש איסור לצוד ביערות, לשם הנאה ו'ספורט'?

ומי שהוא איש הצריך לזה ופרנסתו מצידה כזו בזה לא שייך אכזריות והרי שוחטין בהמות וחיות ועופות וממיתים דגים לצורך האדם ומה לי טהורים שיאכל מברשם ומה לי טמאים שיאכל ויפרנס עצמו מדמי

עורותיהן וכל בעלי חיים ניתנו לאדם לכל צרכיו. אבל מי שאין זה לצורך פרנסתו ואין עיקר כוונתו כלל בשביל פרנסתו הוא אכזריות.

ועד כאן דברתי מצד יושר ההנהגה שראוי לאדם להרחיק מזה. ועכשיו אני אומר אפילו איסורא איכא שהרי כל העוסקים בזה צריכין להכנס ביערות ולהכניס עצמם בסכנות גדולות במקום גדודי חיות ורחמנא אמר ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, ומי לנו גדול ואומן בקי בצידה יותר מעשו שהכתוב העיד עליו ויהי עשו איש יודע ציד וכו' ופוק חזי מה אמר הוא על עצמו הנה אנכי הולך למות וגו' ואין מקרא יוצא מידי פשוטו, שהיינו שהוא מסתכן בכל יום בין גדודי חיות, וכן פירשו הרמב"ן. ומעתה איך יכניס עצמו איש יהודי למקום גדודי חיות רעות.

ואף גם בזה מי שהוא עני ועושה זו למחייתו לזה התורה התירה כמו כל סוחרי ימים מעבר לים שכל מה שהוא לצורך מחייתו ופרנסתו אין ברירה והתורה אמרה זאליו הוא נושא את נפשו ואמרו רז"ל מפני מה זה עלה בכבש ונתלה באילן ומסר עצמו למיתה לא על שכרו כו'. אבל מי שאין עיקר כוונתו למחייתו ומתאוות לבו הוא הולך אל מקום גדודי חיות ומכניס עצמו בסכנה הרי זה עובר על ונשמרתם מאוד כו'.

וז"ל הרמב"ם בפ' י"ב מהל' רוצח ושמירת נפש הלכה וי"ו וכן אסור לאדם לעבור תחת קיר נטוי כו' וכן כל כיוצא באלו ושאר הסכנות אסור לעבור במקומן.

ציטט איפוא הנודע-ביהודה את הפסוק "ונשמרתם" כמקור לאיסור הסתכנות מיותרת. מאידך, הנוב"י מתיר להסתכן כדרך בני אדם למחייתם כי "אין ברירה". לדבריו יש להבחין איפוא בין הסתכנות לצורך לבין הסתכנות שלא לצורך.

2. תשובת חתם-סופר (חלק ד אה"ע קעד)

נושא התשובה הוא שאלה כואבת בדבר בני זוג שאחד מהם חולה במחלה מדבקת:

ואם הוא מוכה שחין אפ"ל שניהם רוצים לדור זע"ז, מ"מ עוברים על מצות עשה ונשמרתם מאוד לנפשותיכם. ויען כי קי"ל מ"ע זאינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו ע"כ מכין אותו לקיים מ"ע הנ"ל עד שיתרצה לגרש.

גם הוא נוקט שחייב 'ונשמרתם' הוא איסור תורה, ומאלצים אותם להפרד זה מזו בשל ההסתכנות האישית!

3. תשובת בנין-ציון (קלז)

התשובה עוסקת בכניסה להריון בסיכון. הרב יעקב עטלינגר, בעל שו"ת בנין ציון, מבחין בין אם הסכנה כבר קימת, שיש להמלט ממנה "ואין הולכין בפיקוח נפש אחר הרוב", לבין אם הסכנה עדין לא לפנינו, והיא רק לוטה בעתיד, שביחס אליה ניתן לנהוג כמנהג העולם, ואף להסתכן:

ומה שכתב רש"י דג' נשים משמשות במוך קודם תשמיש צ"ל כיון דמשום סכנה הוא חיישינן שמא תתעבר...לכן סמכו רבנן על מן השמים ירחמו כיון דאין בזה סכנה מבוררת עוד. אבל לפי ר"ת דכל הפלוגתא היא רק לאחר תשמיש, דלפני תשמיש גם לר"מ אסור וא"כ קאמרי רבנן דאפילו לאחר תשמיש ל"צ ליתן [מוך], ובזה קשה ביותר איך תכנוס לספק פקוח נפש?

והנלענ"ד דטעמא דרבנן דאע"ג דכלל בידינו דאין לך דבר עומד בפני פקוח נפש ואין הולכין בפ"נ אחר הרוב, זה דוקא ביש ודאי סכנת נפש לפנינו כגון בנפל עליו הגל דאז חוששין אפילו למיעוטא דמיעוטא. אבל בשעתה אין כאן פקוח נפש רק שיש לחוש לסכנה הבאה בזה אזלינן בתר רובא כמו לענין איסורא דאל"כ איך מותר לירד לים ולצאת למדבר שהם מהדברים שצריכין להודות על שנצולו ואיך מותר לכתחלה לכנוס לסכנה ולעבור על ונשמרתם מאוד לנפשותיכם. אע"כ כיון דבאותה שעה שהולך עדיין ליכא סכנה הולכין אחר הרוב. [וע"ש עוד בראיותיו]

אף הוא מזכיר את צו 'ונשמרתם' כעבירה, אלא שהוא מתיר להסתכן לפני שקיומה לפנינו, וניתן לסמוך על הרוב שאין סכנה בהריון. הרב א"י ולדנברג זצ"ל, בשו"ת ציץ אליעזר (ח"ח סי' ט"ו), קונטרס משיבת נפש פרק ז) מביא את דברי בנין-ציון ומטעים אותם כדלהלן:

ובדיוק ככללות ההגדרה האמורה דכשאין הדבר המסכן נמצא באופן מוחשי לנגדנו ליכא להכלל שלא אזלינן בפיקו"נ בתר רוב, אלא אזי דינו ככל האיסורין שבתורה דאזלינן בתר רוב. מצאתי בספר בנין ציון בסי' ל"ז שמגדיר בכזאת...אם כי הבנין ציון לא מבסס את הגדרתו במפני דאזי המיעוט כמי שאינו. ויתכן שכיוון גם לזה.

4. תשובת עין יצחק (ח"א אה"ע פ)

בעל עין-יצחק כותב במפורש שאיסור ההסתכנות הוא מהתורה, מצד 'ונשמרתם'. גם הוא ממקד איסור זה כאשר הסכנה כבר קיימת ולא רק צפי עתיד.

ואף שמה שכל אחד מחוייב לשמור עצמו שלא להכניס במקום סכנה כמו דאין נכנסין לחורבה משום מפולת וכדומה דטעמא משום דונשמרתם לנפשותיכם דנימא דהוי מה"ת כמו דנראה לכאורה מע"ז (כ"ה) דפריך שם הגמרא ותפ"ל משום דמים. דאי נימא דזה הוי רק דרבנן לא הי' הגמרא למיפך דאיסור יחוד הוא דאורייתא. ואכ"מ להאריך. עכ"פ מבואר מכאן דגם בדאורייתא אנו סמכינן על רוב בחשש דלהבא.

5. תשובות ציץ-אליעזר

בשתי התשובות דלהלן מזכיר הרב א"י ולדנברג זצ"ל את איסור 'ונשמרתם' ברמה של חיוב ממשי, הדוחה תומרות. ואדרבה, צריך להחמיר במצות 'ונשמרתם'. כך כתב בתשובת ציץ-אליעזר חלק יד (סי' נ):

ומדי דיוננו בנוגע ללקיחת תרופות בשבת, יש לדעתי להזהר מלהפריז בחומרות בזה, וחשוב לדעת ולהזכיר מ"ש בשו"ת רדב"ז ח"ג סי' אלף ס"ח, ומביא זאת בשם גדולי הראשונים, דהך איסורא משום שחיקת סמנין היא גזירה דרבנן בעלמא היא וקולא טפי מאמירה לעכו"ם ומשום שבות דרבנן ואפילו מאמירה לעכו"ם בשבות דרבנן עיי"ש... ולכן אין לגבב בזה חומרות כפי שראיתי לכמה מאחרוני זמנינו אשר למעשה קולות המה בהונשמרתם, ועלינו ללכת בזה בעקבות שיטת השו"ע בזה יעו"ש בביאו"ה.

ובתשובה נוספת (חלק יז סימן ב):

כל הצריך לפקו"נ נגד רצונו של החולה וכל אדם מוזהר על כך משום לא תעמוד על דם רעך ושאין הדבר תלוי בדעתו של החולה כי אינו נתון ברשותו לאבד עצמו ע"ש, ובעצם כותב כן גם המג"א באו"ח סי' שכ"ח סק"ו, דכותב בקצרה, דאם לא רצה החולה לקבל התרופה כופין אותו. ומבאר הפרמ"ג בא"א שם, משום דחסידות של שטות הוא ורחמנא אמר ונשמרתם מאד לנפשותיכם ע"ש, וזהו אפילו בלחלל עבור כן את השבת כמדובר שם, ומכל מקום כופין אותו לקבל את התרופה...ומינה במכל שכן בחול דיש לכופך ולהכריח את החולה אפילו בכח לקבל את התרופה, וכשיש סכנת עורו, שהחולה ישאר עור בשתי עיניו הוא כבר במגביל של פיקו"נ, דסומא חשיב כמת.

6. תשובות הגר"ע יוסף שליט"א

נחתום בשתי תשובות של פאר דורנו הרב עובדיה יוסף שליט"א, בהן אף הוא נוקט בפשיטות כי חיוב 'ונשמרתם' הוא מן התורה.

כך בתשובת יביע אומר (חלק א יר"ד סי' ח) לענין אכילת דברים הנחשבים כסכנה:

והן עתה ראיתי בשו"ת אבני צדק (חיו"ד סי' מט) דאזיל כל בתר איפכא, וכתב, שנ"ל שדג שנתבשל עם בשר, אסור באכילה מן התורה, בעשה ולא תעשה, וכתוב ונשמרתם מאד לנפשותיכם, וכתוב ולא תשים דמים בביתך, הרי שציותה התורה להשמר מכל דבר שמביא לידי נזק, וה"נ בזה שקשה לצרעת הוי איסור תורה. ע"כ.

וכך בתשובת יחוה דעת (חלק ה סי' לט) לענין סכנת עישון סיגריות:

מה טוב ומה נעים להימנע מעישון סיגריות בכלל בכל ימות השנה, לאחר שנתפרסם ברבים שלפי דעת גדולי הרפואה והמדע בזמנינו, העישון מזיק ומסוכן מאוד, ועלול להביא למחלות נוראות ולסכן בריאותו של האדם. שומר נפשו ירחק ממנו. וכבר הזהירה התורה ונשמרתם מאוד לנפשותיכם. ושומע לנו ישכון בטח.

והמשנה ברורה בספרו ליקוטי אמרים (פרק יג) כתב שהמרגיל עצמו בעישון סיגריות, עובר על ונשמרתם מאד לנפשותיכם, ועתיד הוא ליתן את הדין, כי הרופאים גזרו אומר שהעישון מחליש כוחותיו של האדם, ולפעמים נוגע הדבר גם בנפשו וכו'. ע"ש. וכל שכן בזמנינו שהוברר הדבר על ידי הרופאים שיש סכנה בעישון סיגריות. ולכן פסק בשו"ת השב"ט חלק ג' (דף קלד ע"ב) לאסור בהחלט העישון. ע"ש. ועל כל פנים בודאי שיש להזהר בזה. ויש להזהיר גם את הגדולים על הקטנים. ובפרט המשגיחים בישיבות, שומרי משמרת הקודש, עליהם לפקוח עיניהם על תלמידי הישיבות לבל ירגילו עצמם בכך.

* * *

סוף דבר, מעמד הר סיני שבו נצטוינו "השמר לך ושמור נפשך מאד", "ונשמרתם מאד לנפשותיכם" - מעמד זה מחייב תשומת לב והקפדה לא רק כלפי הנשמה והנפש אלא גם לגוף ולחיי החומר כפשוטם.